



EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
 Patron: Prof. R. G. Kothari
 Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
 Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेच्या संदर्भात साने गुरुजी प्रतिपादित बंधुता व समता मूल्यांच्या विकासासाठी अध्यापक महाविद्यालयीन स्तरावर कृतीकार्यक्रमाची निर्मिती व परिणामकारकता.

डॉ. सुहासकुमार रुपराव पाटील

प्राचार्य

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय यवतमाळ

सारिका अर्जुनराव पांढरमिसे

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय यवतमाळ

डॉ.उर्मिला धूत

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय नांदेड

प्रस्तावना : "वसुधैव कुटुंबकम्" ही भारतीय संस्कृतीतील एक सामान्य कल्पना आहे, ज्याचा अर्थ संपूर्ण जगाला एक कुटुंब मानण्याची मानवतावादी कल्पना आहे. हे तत्वज्ञान जात, धर्म, पंथ, भाषा, लिंग किंवा सामाजिक स्थिती विचारात न घेता सर्व लोकांना एकता, समानता आणि परस्पर आदराचा संदेश देते. जागतिकीकरणाच्या सध्याच्या युगात स्पर्धा, असहिष्णुता, सामाजिक तणाव आणि मूल्यांचा अभाव यामुळे विचारांचे महत्त्व कमी होते. लवकरच शैक्षणिक व्यवस्थेत अशा मूल्यांची आवश्यकता भासेल. महाविद्यालयीन स्तरावर भविष्यातील शिक्षक घडवणे हा यामागील उद्देश आहे. येथे शिकणारे विद्यार्थी भविष्यात समाजासाठी मार्गदर्शक ठरतील. त्यांच्या मनात बंधुता आणि समानता यासारखी मूल्ये दृढपणे रुजवणे आवश्यक आहे. केवळ सैद्धांतिक अध्यापन पुरेसे नाही; अनुभवावर आधारित, कृती-केंद्रित आणि सहभागी उपक्रमांद्वारे मूल्यांकन करणे अधिक प्रभावी झाले असते. कृती कार्यक्रम तयार करणे, त्याची अंमलबजावणी करणे आणि प्रभावीपणाचा सराव करणे हे या दुरुस्तीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या संशोधनाचा मुख्य हेतू म्हणजे 'वसुधैव कुटुंबकम्' या सार्वत्रिक बंधुभावाच्या संकल्पनेच्या संदर्भात साने गुरुजी प्रतिपादित बंधुता व समता मूल्यांच्या विकासासाठी अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये एक नियोजित कृतीकार्यक्रम राबविणे व त्याचा परिणाम मोजणे होय. या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनात, वर्तनात आणि सामाजिक संवेदनशीलतेत झालेला बदल तपासता येईल. अनुभवावर आधारित अध्यापन, चर्चा सत्रे, गट उपक्रम, सामाजिक सहभाग कार्यक्रम, भूमिका नाटके, वाचन-चिंतन सत्रे इत्यादी माध्यमे मूल्यशिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रभावी आहेत. असे कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना दीर्घकाळ रस ठेवू शकतात. येथील सुधारणा केवळ कार्यक्रमाच्या प्रभावीतेची चाचणी घेणार नाहीत तर शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापन अभ्यासक्रमात मूल्य-आधारित उपक्रम राबविण्यास मार्गदर्शन करतील. यामुळे, शिक्षण क्षेत्रात मूल्यवर्धनासाठी सादर केलेले बदल महत्त्वाचे आहेत. समानता आणि बंधुता किंवा मूल्यांच्या प्रसारासह, सामाजिक सहअस्तित्व आणि मानवतावादी विचार अधिक मजबूत होतील. या दुरुस्तीमुळे "वसुधैव कुटुंबकम्" चा अर्थ वास्तविक जीवनात बदलेल.

संशोधनाची आवश्यकता व महत्त्व : 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही भारतीय संस्कृतीतील एक महान मानवतावादी कल्पना आहे. या तत्त्वज्ञानानुसार, प्रत्येक व्यक्ती एकमेकांचा भाऊ आहे आणि जग एक कुटुंब आहे. आजच्या जागतिकीकरण, स्पर्धा आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवी मूल्ये ढासळत असल्याचे दिसून येते. जातीय-धार्मिक तणाव, सामाजिक असमानता, असहिष्णुता आणि परस्पर अविश्वास वाढत आहे. अशा परिस्थितीत, बंधुता आणि समानतेचे जाणीवपूर्वक पालन करणे ही काळाची निकडीची गरज आहे. प्रस्तावित दुरुस्तीची आवश्यकता सामाजिक पार्श्वभूमीवरून अधोरेखित होते. बंधुता आणि समता या मूल्यांचे प्रभावी प्रतिपादन करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये साने गुरुजी यांचे स्थान विशेष महत्त्वाचे आहे. त्यांनी आपल्या साहित्य, विचार आणि सामाजिक कार्यातून सर्व मानवांमध्ये प्रेम, करुणा आणि समानतेची भावना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते शिक्षण हे केवळ ज्ञानप्रदानाचे साधन नसून व्यक्तिमत्त्व विकास आणि मूल्यसंवर्धनाचे प्रभावी माध्यम आहे. त्यामुळे शिक्षक शिक्षणाच्या स्तरावर या मूल्यांची रुजवणूक करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थी हे भावी शिक्षक असतात. तेच पुढील पिढीच्या घडणीत महत्त्वाची भूमिका बजावणार असतात. जर शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वात बंधुता, समता आणि मानवतावाद यांसारखी मूल्ये दृढपणे रुजली, तर ते आपल्या अध्यापन प्रक्रियेतून विद्यार्थ्यांमध्येही ही मूल्ये विकसित करू शकतील. म्हणूनच शिक्षक शिक्षणाच्या टप्प्यावर मूल्यविकासासाठी नियोजित आणि कृतीप्रधान कार्यक्रमांची गरज आहे. केवळ सैद्धांतिक अध्यापनातून मूल्यांची प्रभावी जोपासना होत नाही; त्यासाठी अनुभवाधारित उपक्रम, चर्चासत्रे, समूहक्रिया, सामाजिक सहभाग कार्यक्रम आणि चिंतन सत्रे यांसारख्या क्रियाकलापांची आवश्यकता असते. या संशोधनाचे महत्त्व असे की, यात अध्यापक महाविद्यालयीन स्तरावर बंधुता व समता या मूल्यांच्या विकासासाठी कृतीकार्यक्रमाची निर्मिती करून त्याची परिणामकारकता तपासली जाणार आहे. यामुळे मूल्यशिक्षणासाठी एक व्यवहार्य नमुना उपलब्ध होईल. तसेच, या अभ्यासातून मिळणारे निष्कर्ष शिक्षक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात आवश्यक सुधारणा सुचविण्यास उपयुक्त ठरतील. याशिवाय, या संशोधनाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या विचारसरणीत, दृष्टिकोनात आणि वर्तनात झालेला बदल वैज्ञानिक पद्धतीने मोजता येईल. बंधुता व समता या मूल्यांची जाणीव वाढल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, सामाजिक न्यायाची जाणीव, परस्पर सन्मान आणि सहकार्याची वृत्ती विकसित होईल. परिणामी शाळा आणि समाजात सकारात्मक व मूल्याधिष्ठित वातावरण निर्माण होईल. अशा प्रकारे प्रस्तुत संशोधन हे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' या तत्त्वज्ञानाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी घडवून आणण्यासाठी आणि साने गुरुजी प्रतिपादित बंधुता व समता मूल्यांची प्रभावी रुजवणूक करण्यासाठी हे संशोधन दिशादर्शक व उपयुक्त ठरेल.

संशोधनाचा विषय

'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेच्या संदर्भात साने गुरुजी प्रतिपादित बंधुता व समता मूल्यांच्या विकासासाठी अध्यापक महाविद्यालयीन स्तरावर कृतीकार्यक्रमाची निर्मिती व परिणामकारकता.

कार्यात्मक व्याख्या

वसुधैव कुटुंबकम् : या संशोधनात 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेचा अर्थ संपूर्ण मानवजातीला एक कुटुंब मानून सर्वांप्रती बंधुभाव, सहिष्णुता व परस्पर सन्मानाची भावना विकसित करणे असा घेतला आहे.

बंधुता मूल्य : विद्यार्थ्यांमध्ये जात, धर्म, लिंग किंवा सामाजिक स्तर भेद न करता सर्वांशी प्रेम, सहकार्य, परस्पर आदर व मानवतावादी दृष्टिकोनातून वागण्याची वृत्ती म्हणजे बंधुता मूल्य होय. या संशोधनात हे मूल्य विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसाद गुणांद्वारे मोजले जाईल.

समता मूल्य : सर्व व्यक्तींना समान संधी, समान वागणूक व सामाजिक न्याय देण्याविषयीची सकारात्मक वृत्ती म्हणजे समता मूल्य होय. संशोधनात हे मूल्य मापन साधनातील गुणांच्या आधारे निश्चित केले जाईल.

साने गुरुजी प्रतिपादित मूल्ये : साने गुरुजी यांच्या साहित्य व विचारांमध्ये प्रतिपादित प्रेम, करुणा, बंधुता, समता व मानवतावादाशी संबंधित मूल्यांचा या संशोधनात संदर्भ घेतला आहे.

अध्यापक महाविद्यालयीन स्तर : बी.एड./डी.एड. किंवा समकक्ष शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा स्तर म्हणजे अध्यापक महाविद्यालयीन स्तर होय.

कृतीकार्यक्रम : बंधुता व समता मूल्यांच्या विकासासाठी संशोधकाने नियोजित व राबविलेला उपक्रमांचा संच (चर्चासत्रे, समूहक्रिया, वाचन-चिंतन, भूमिकानाट्य, सामाजिक सहभाग इ.) म्हणजे कृतीकार्यक्रम होय.

परिणामकारकता : कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर विद्यार्थ्यांच्या बंधुता व समता मूल्यांमध्ये झालेल्या गुणात्मक व संख्यात्मक बदलाच्या तुलनेवरून निश्चित होणारा परिणाम म्हणजे परिणामकारकता होय.

शोध प्रश्न

अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये बंधुता व समता या मूल्यांची विद्यमान पातळी काय आहे?

'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेच्या आधारे तयार केलेला कृतीकार्यक्रम कसा असावा?

कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर विद्यार्थ्यांच्या बंधुता मूल्यांमध्ये लक्षणीय फरक आढळतो का?

कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर विद्यार्थ्यांच्या समता मूल्यांमध्ये लक्षणीय फरक आढळतो का?

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेच्या आधारे बंधुता व समता मूल्यांच्या विकासासाठी कृतीकार्यक्रमाची निर्मिती करणे.

तयार केलेल्या कृतीकार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे.

कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर विद्यार्थ्यांच्या बंधुता मूल्यांमध्ये झालेला बदल मोजणे.

कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर विद्यार्थ्यांच्या समता मूल्यांमध्ये झालेला बदल तपासणे.

कृतीकार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा सांख्यिकीय विश्लेषणाद्वारे अभ्यास करणे.

परिकल्पना

कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या बंधुता मूल्यांच्या गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळणार नाही.

कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या समता मूल्यांच्या गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळणार नाही.

संशोधन पद्धती : या संशोधनासाठी प्रायोगिक पद्धती (Experimental Method) चा अवलंब करण्यात येईल. विशेषतः

एकगट पूर्वचाचणी-उत्तरचाचणी रचना (Single Group Pre-test Post-test Design) वापरण्यात येईल.

संशोधनातील चले (Variables)

स्वतंत्र चल (Independent Variable)

कृतीकार्यक्रम :- 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेच्या आधारे तयार केलेला आणि अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांवर राबविण्यात आलेला बंधुता व समता मूल्य विकासासाठीचा कार्यक्रम हा स्वतंत्र चल आहे.

अवलंबी चल (Dependent Variables)

बंधुता मूल्य - विद्यार्थ्यांच्या बंधुभाव, सहिष्णुता व परस्पर सन्मानाशी संबंधित गुण.

समता मूल्य - विद्यार्थ्यांच्या समानता, सामाजिक न्याय व भेदभावविरोधी दृष्टिकोनाशी संबंधित गुण.

नियंत्रित चले (Control Variables)

विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक स्तर (अध्यापक महाविद्यालयीन स्तर)

जनसंख्या : प्रस्तुत संशोधनाची जनसंख्या म्हणजे मान्यताप्राप्त बी.एड. महाविद्यालयांमध्ये अध्ययन करणारे सर्व बी.एड. विद्यार्थी होय.

न्यादर्श : प्रस्तुत संशोधनात शासकीय अध्यापक महाविद्यालयातील ५० शिक्षक विद्यार्थ्यांचा न्यादर्श म्हणून समावेश करण्यात आला

प्रयोगाची अंमलबजावणी : प्रस्तुत संशोधनासाठी खालीलप्रमाणे कृतीकार्यक्रम राबविण्यात आला. कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी प्रायोगिक गटाला पूर्वचाचणी देण्यात आली व कृती कार्यक्रम त्या गटावर राबविल्यानंतर त्यांना उत्तर चाचणी देण्यात आली पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी हि एकच ठेवण्यात आली मिळालेल्या गुणांच्या आधारावर परिकल्पना तपासण्यात आल्या व त्याचे विश्लेषण करण्यात आले

साने गुरुजी प्रतिपादित बंधुता व समता रुजवण्यासाठी तयार केलेला कृतीकार्यक्रम

आठवडा	सत्र	उपक्रमाचे शीर्षक	पद्धत / तंत्र	उद्दिष्ट	अपेक्षित परिणाम
१	सत्र १	'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेची ओळख	व्याख्यान/ समूहचर्चा/समूहकृती	विद्यार्थ्यांना सार्वत्रिक बंधुभाव समजावणे	विद्यार्थ्यांमध्ये सार्वत्रिक बंधुभाव या संकल्पनेची जाणीव निर्माण होणे.
१	सत्र २	साने गुरुजींचे मूल्यात्मक विचार व साहित्य परिचय	साहित्याचे वाचन, चिंतन, प्रश्नोत्तर	विद्यार्थ्यांना बंधुता व समता मूल्यांची ओळख करून देणे	बंधुता व समता मूल्यांविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण
२	सत्र ३	सामाजिक भेदभावावर भूमिकानाट्य	भूमिकानाट्य + चर्चा	विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता व सहकार्य वाढवणे	विद्यार्थ्यांना इतरांच्या भावनांची जाणीव होणे
२	सत्र ४	"शिक्षकाची भूमिका" समूहप्रस्तुती	समूहकार्य	शिक्षकाची मूल्यसंवर्धनातील भूमिका स्पष्ट करणे	भावी शिक्षक म्हणून जबाबदारीची जाणीव
३	सत्र ५	सामाजिक विषमता - केस स्टडी	केस स्टडी विश्लेषण	विद्यार्थ्यांना समतेचे महत्त्व समजावणे	विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक न्यायाची जाणीव वाढते

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

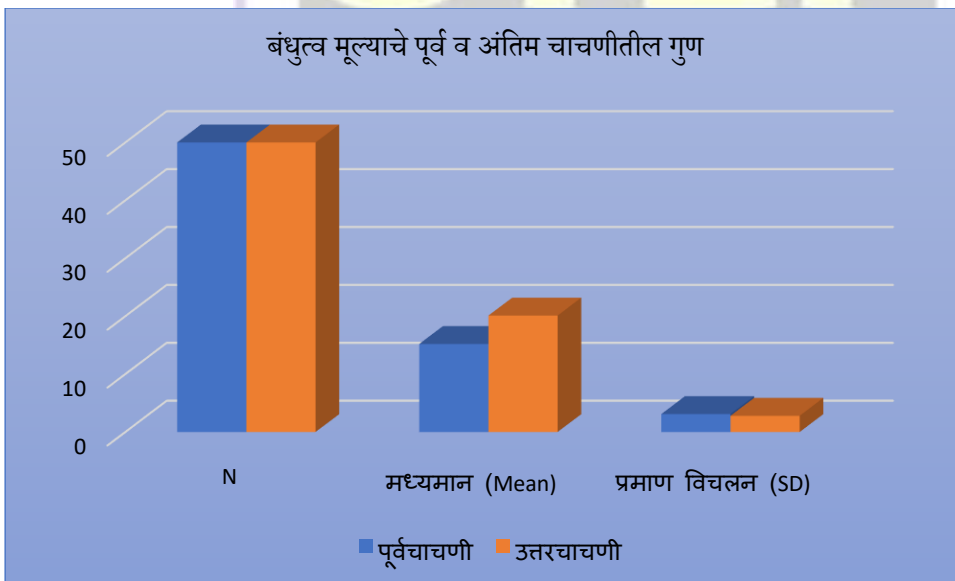
३	सत्र ६	समाजसेवा / समुदाय भेट	प्रत्यक्ष सहभाग	विद्यार्थ्यांना व्यवहारातून मूल्यांचा अनुभव देणे	विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनशीलता व सहानुभूती वाढते
४	सत्र ७	पोस्टर / घोषवाक्य निर्मिती	सर्जनशील कार्य	विद्यार्थ्यांमध्ये बंधुता व समता दृढ करणे	विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यांचे आंतरकरण (Internalization)
४	सत्र ८	अभिप्राय व उत्तरचाचणी	मुक्तसंवाद + चाचणी	परिणामकारकता तपासणे	विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यविकासातील बदल मोजणे

माहितीचे विश्लेषण

परिकल्पना क्र. १ चे विश्लेषण

१. कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या बंधुता मूल्यांच्या गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळणार नाही.

घटक	पूर्वचाचणी	उत्तरचाचणी
N	50	50
मध्यमान (Mean)	15.20	20.10
प्रमाण विचलन (SD)	3.10	2.80
मध्यमान फरक (D)	4.90	
फरकांचे SD (SD ^d)	3.00	
T value	11.55	



निरीक्षण : पूर्वचाचणीमध्ये अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा बंधुता मूल्याचा मध्यमान गुण 15.20 आढळला, तर कृतीकार्यक्रम राबविल्यानंतर उत्तरचाचणीमध्ये तो 20.10 झाला. म्हणजेच मध्यमानात 4.90 गुणांची वाढ दिसून येते.

Paired t-test द्वारे काढलेले t-मूल्य 11.55 असून स्वातंत्र्य अंश (df = 49) साठी 0.05 स्तरावर आवश्यक तक्त्यातील t-मूल्य 2.01 आणि 0.01 स्तरावर 2.68 आहे. प्राप्त t-मूल्य (11.55) हे दोन्ही स्तरांपेक्षा खूप जास्त आहे.

अर्थनिर्वेचन : प्राप्त t-मूल्य तक्त्यातील मूल्यापेक्षा अधिक असल्यामुळे पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणीतील गुणांमध्ये लक्षणीय फरक आढळतो. यावरून असे सूचित होते की कृतीकार्यक्रमाचा विद्यार्थ्यांच्या बंधुता मूल्यांवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. कृतीकार्यक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, परस्पर आदर, सहकार्याची वृत्ती आणि मानवतावादी दृष्टिकोन यामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेवर आधारित उपक्रम प्रभावी ठरले आहेत असे स्पष्ट होते.

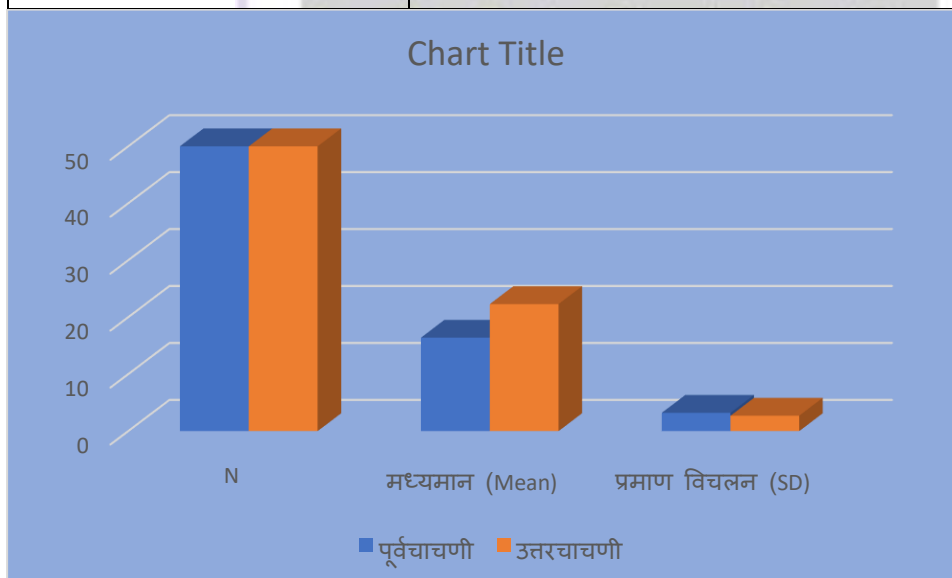
निष्कर्ष

प्रस्तुत विश्लेषणावरून शून्य परिकल्पना नाकारली जाते.

कृतीकार्यक्रम राबविल्यानंतर अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या बंधुता मूल्यांच्या गुणांमध्ये सांख्यिकीय दृष्ट्या लक्षणीय वाढ झालेली आहे. त्यामुळे कृतीकार्यक्रम बंधुता मूल्यांच्या विकासासाठी परिणामकारक ठरला असे निष्कर्ष काढता येतो.

2. कृतीकार्यक्रम राबविण्यापूर्वी व नंतर अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या समता मूल्यांच्या गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळणार नाही.

घटक	पूर्वचाचणी	उत्तरचाचणी
N	50	50
मध्यमान (Mean)	16.40	22.30
प्रमाण विचलन (SD)	3.20	2.70
मध्यमान फरक (D)	5.90	
फरकांचे SD (SD ^d)	3.50	
T value	11.92	



निरीक्षण : पूर्वचाचणीमध्ये अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा समता मूल्याचा मध्यमान गुण 16.40 आढळला, तर कृतीकार्यक्रम राबविल्यानंतर उत्तरचाचणीमध्ये तो 22.30 झाला. म्हणजेच मध्यमानात 5.90 गुणांची वाढ दिसून येते.

Paired t-test द्वारे काढलेले t-मूल्य 11.92 असून स्वातंत्र्य अंश (df = 49) साठी 0.05 स्तरावर आवश्यक तक्त्यातील t-मूल्य 2.01 आणि 0.01 स्तरावर 2.68 आहे. प्राप्त t-मूल्य (11.55) हे दोन्ही स्तरांपेक्षा खूप जास्त आहे.

अर्थनिर्वेचन : प्राप्त t-मूल्य तक्त्यातील मूल्यापेक्षा अधिक असल्यामुळे पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणीतील गुणांमध्ये लक्षणीय फरक आढळतो. यावरून असे सूचित होते की कृतीकार्यक्रमाचा विद्यार्थ्यांच्या समता मूल्यांवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. कृतीकार्यक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, परस्पर आदर, सहकार्याची वृत्ती आणि मानवतावादी दृष्टिकोन यामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेवर आधारित उपक्रम प्रभावी ठरले आहेत असे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष

प्रस्तुत विश्लेषणावरून शून्य परिकल्पना नाकारली जाते.

कृतीकार्यक्रम राबविल्यानंतर अध्यापक महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या समता मूल्यांच्या गुणांमध्ये सांख्यिकीय दृष्ट्या लक्षणीय वाढ झालेली आहे. त्यामुळे कृतीकार्यक्रम समता मूल्यांच्या विकासासाठी परिणामकारक ठरला असे निष्कर्ष काढता येतो.

संदर्भसूची

Ackoff, Robert L. The Design of Social Research, Chicago, 1953

Connor L. R. statistics & theory in practice 1936

https://en.wikipedia.org/wiki/Special_education

http://mahahsscboard.org/pdf_files/HANDICAP_ALL.pdf

<https://www.khandbahale.com/language/marathi-dictionary-translation-meaning-of-handicapped>

.Best J. W. Research in Education, Prentice Hall of India, 1963

<https://www.samaveshitshikshan.com/2021/04/children-with-special-needs.html>